

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA TAJOVVUZKORLIK PROFILAKTIKASINING INTEGRATIVE MODELI ISHLAB CHIQISH VA AMALIYOTGA TATBIQ ETISH

F.M.Mutalipova¹

Mas'ul muallif: Mutalipova Feruzabonu Muxammadbek qizi, Andijon davlat universiteti, psixologiya va pedagogika kafedrası o'qituvchisi.

Accepted: 11 Avgust 2026
Published: 11 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Mutalipova, F. M. KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA TAJOVVUZKORLIK PROFILAKTIKASINING INTEGRATIVE MODELI ISHLAB CHIQISH VA AMALIYOTGA TATBIQ ETISH / F. M. Mutalipova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 7, № 2. — B. 67–70.

1. Andijon davlat universiteti, psixologiya va pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot kichik maktab yoshidagi bolalarda tajovuzkor xulq-atvorning oldini olish muammosiga bag'ishlangan bo'lib, tajovuzkorlikning psixologik omillari, namoyon bo'lish shakllari va profilaktika mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy ta'lim muhitida bolalar o'rtasida uchrayotgan agressiv xatti-harakatlarning ortib borishi hamda ularning shaxs rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim samaradorligiga salbiy ta'siri bilan izohlanadi.

Kalit so'zlar: kichik maktab yoshi, tajovuzkor xulq-atvor, tajovuzkorlik profilaktikasi, integrativ psixologik model, emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuv, korreksion-rivojlantiruvchi dastur, maktab psixologiyasi.

РАЗРАБОТКА И ВНЕДРЕНИЕ ИНТЕГРАТИВНОЙ МОДЕЛИ ПРОФИЛАКТИКИ АГРЕССИИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. Данное исследование посвящено проблеме профилактики агрессивного поведения у детей младшего школьного возраста и направлено на изучение психологических факторов агрессии, форм её проявления и механизмов профилактики. Актуальность исследования объясняется ростом агрессивного поведения среди детей в современной образовательной среде и его негативным влиянием на личностное развитие, социальную адаптацию и эффективность обучения.

Ключевые слова: Младший школьный возраст, агрессивное поведение, профилактика агрессии, интегративная психологическая модель, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, социальная адаптация, коррекционно-развивающая программа, школьная психология.

DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF AN INTEGRATED MODEL FOR PREVENTING AGGRESSION IN PRIMARY SCHOOL-AGED CHILDREN

Abstract. This study examines the prevention of aggressive behavior in primary school-aged children and aims to explore the psychological factors of aggression, its manifestations, and prevention mechanisms. The relevance of the study is explained by the increase in aggressive behavior among children in the modern educational environment and its negative impact on personal development, social adaptation, and learning effectiveness.

Keywords: primary school age, aggressive behavior, aggression prevention, integrative psychological model, emotional intelligence, communicative competence, social adaptation, correctional and developmental program, school psychology.

Kirish. Zamonaviy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning agressiv xulq-atvori dolzarb psixologik va ijtimoiy muammo sifatida e'tirof etilmoqda. O'quv muhitida uchraydigan jismoniy, og'zaki yoki bilvosita agressiv holatlar nafaqat ta'lim sifati va ijtimoiylashuv jarayoniga, balki bola shaxsining rivojlanishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, bunday xatti-harakatlarni erta aniqlash, ularning kelib chiqish sabablari va rivojlanish mexanizmlarini tushunish, hamda samarali profilaktik choralarni ishlab chiqish psixologik amaliyotda ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Ko'pincha agressiya salbiy oqibatlarga olib keladi, ammo ba'zi holatlarda u shaxsning o'zini himoya qilish, adolatsizlikka qarshi turish yoki ichki muvozanatni tiklash vositasi sifatida ijobiy ma'noda ham talqin qilinadi. Shu bois, psixologiyada agressiya har doim destruktiv hodisa sifatida emas, balki shaxsning psixik faolligining ifodasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Agressiyaning asosiy shakllari bevosita ya'ni ochiq agressiya sifatida shaxsning ochiq, ko'rinadigan tarzda tajovuzkor xatti-harakatlar namoyon qilishi bilan xarakterlanib, bular iismoniy hujumlar orqali - urish, turtish, shikast yetkazish, og'zaki hujumlar orqali esa haqorat, baqirish, tahdid qilish orqali xarakterlanadi.

Bu shakldagi agressiya odatda yaqqol ko'zga tashlanadi va tashqi kuzatuvchi tomonidan tez aniqlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar orasida aynan ushbu shakl keng

tarqalgan bo'lib, ko'pincha ular o'z his-tuyg'ularini boshqara olmasligi yoki muloqot ko'nikmalari yetishmasligi bilan bog'liq.

Bilvosita ya'ni yashirin agressiya esa bevosita hujum qilishdan ko'ra murakkabroq va ko'proq psixologik zaminlarga asoslanadi. Bunday agressiv harakatlar chaqimchilik qilish, sovuq munosabat bildirish, bo'hton tarqatish, tashqi ko'rinishda tinch, lekin ichki tajovuzkor holatda bo'lish ya'ni passiv-agressiv holatlar orqali namoyon bo'ladi.

Yashirin agressiya ijtimoiy munosabatlar tizimida ko'proq uchraydi va uni aniqlash, oldini olish nisbatan qiyin. Bu turdagi agressiya odatda bolalar o'rtasidagi ichki raqobat, e'tiborga bo'lgan ehtiyoj yoki oilaviy muammolarning aks sadosi sifatida yuzaga chiqadi.

Agressivlik insonning murakkab psixik holati va xulq-atvori bo'lib, turli psixologik nazariyalar asosida turlicha talqin qilinadi. Agressiyaning paydo bo'lish sabablari, shakllanishi va ifodalanish mexanizmlarini tushunish uchun uni izohlaydigan asosiy psixologik nazariyalarni ko'rib chiqamiz.

Z.Freyd agressiyani inson tabiatining ajralmas qismi sifatida qaragan. Uning fikriga ko'ra Inson psixikasida ikki asosiy instinkt mavjud bo'lib, hayot instinkti (Eros) va o'lim instinkti (Tanatos) bilan ta'riflaydi[1]. Bunda o'lim instinkti agressiya orqali namoyon bo'ladi. Bu instinkt shaxs ichida to'planib boradi va tashqi muhitga nisbatan salbiy xatti-harakatlar orqali chiqariladi. Agar agressiya tashqi obyektga yo'naltirilmasa, bu holat nevroz, depressiya yoki avtoagressiyaga olib kelishi mumkin.

Freyddan keyin bu g'oyani K.Lorens rivojlantirib, agressiyani biologik jihatdan tabiiy ehtiyoj sifatida ko'rsatdi. Uning tadqiqotlarida agressiyani hayot davomida tarbiyalangan va biologik o'sish jarayonining bir qismi sifatida tushuntiradi va agressiyani odamning va boshqa hayvonlarning muhim hayotiy instinkti bo'lib, u hayotda o'zini saqlash, resurslarni himoya qilish va ko'payish uchun zarur bo'lgan psixologik va biologik ehtiyojdir[2]. Biroq, u agresianing jamiyatda salbiy oqibatlarga olib kelmasligi uchun uning nazorat qilinishi zarurligini ta'kidlaydi.

Biheviyistik nazariyasi vakillariga ko'ra agressiyani o'rganiladigan, kuzatiladigan xatti-harakat sifatida ko'radilar. J.B. Watson, B.F. Skinner, va ayniqsa A.Bandura bu borada e'tiborga loyiq ishlari bilan mashhur. Banduraning "Bobo doll" tajribasi bu jarayonni yanada aniqroq ko'rsatdi. Bu tajribada bolalar kattalar tomonidan amalga oshirilgan tajovuzkor xatti-harakatlarni kuzatib, ular o'sha harakatlarni takrorlashdi. Bu tajriba, Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasini mustahkamladi va shuni ko'rsatdiki, agressiya faqat biologik instinktlar bilan bog'liq emas, balki ijtimoiy tajriba va muhit bilan ham bog'liq. Bandura fikriga ko'ra, ijtimoiy muhit, ayniqsa, tajovuzkor xatti-harakatlarni ko'rgan odamlar uchun agressiya rivojlanishiga sabab bo'ladi[3].

Agar bunday xatti-harakatlar mukofotlanib, ijtimoiy ta'sirlar orqali mustahkamlanadigan bo'lsa, agressiv xatti-harakatlar yanada kuchayishi mumkin. A.Bandura tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, insonlarning o'zini tutishi – ayniqsa, tajovuz – ko'pincha kuzatish, taqlid va mustahkamlash orqali shakllanishini ta'kidlaydi[4].

Ommaviy axborot vositalari (TV, internet, kino, video o'yinlar):

- tajovuzkorlikni nafaqat namoyon etadi, balki uni ijtimoiy jihatdan maqbul yoki hatto qahramonona ko'rsatadi;
- agressiyani model sifatida taqdim etadi, bu ayniqsa bolalarning ongida ideal shakllanishiga olib keladi.

Oila – bola uchun birinchi va eng kuchli ta'sir manbai:

- bola ota-onasining agressiv harakatlarini kuzatib, ularni o'ziga singdiradi;

- agar oilada zo'ravonlik, jazo, tahdid yoki tajovuz vositasi sifatida doimiy ishlatilsa, bola bu xatti-harakatni normal deb qabul qiladi.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasining afzalliklari:

- qachon va qayerda tajovuzkorlik yuzaga kelishini aniqlashda yordam beradi;

- korreksiya (tuzatish) imkoniyatini beradi – tajovuzkor xulq-atvorni kamaytirish uchun treninglar, ijobiy modellarni ko'rsatish, mukofot tizimini o'zgartirish kabi usullarni qo'llash mumkin[4].

Kognitiv nazariya vakillari agressiyaning psixologik jihatini tushunishda axborotning qayta ishlanishi va voqealarni talqin qilish jarayoniga e'tibor qaratgan. Kognitiv nazariyaga ko'ra, insonlar atrofida voqealarni qanday tushunishi va talqin qilishi ularning javob reaksiyalarini, jumladan, agressiv xatti-harakatlarini belgilaydi. Bu nazariyada, odatda, shaxsning salbiy niyatni noto'g'ri talqin qilishi yoki voqea haqida noto'g'ri xulosa chiqarishi agressiv reaksiyaga olib kelishi mumkin. Agressiya haqida turli nazariyalar turlicha qarashlarning ba'zilar agressiyani biologik asosga ega deb hisoblaydi, ya'ni agressiya insonning tabiatida mavjud instinkt sifatida qoraladi. Boshqalar uni ijtimoiy o'rganish nazariyasi doirasida tushuntiradi, ya'ni agressiv xatti-harakatlar o'rganilgan va ijtimoiy muhitdan ta'sirlanadi. Emotsional reaksiya sifatida qarovchilar, agresiya salbiy hissiyotlar yoki frustratsiya natijasida yuzaga keladi deb hisoblaydi. Kognitiv tafakkur nazariyasi vakillari esa agressiyani noto'g'ri talqin qilish, xulosa chiqarish yoki qaror qabul qilish jarayonlarining mahsuli sifatida tushunadi. Agressiyani bartaraf etish uchun, uning manbasini to'g'ri aniqlash zarur. Har bir individual holatda qaysi nazariyaning tushuntirishi mos tushishini bilish, agressiv xatti-harakatlarni kamaytirish va boshqarish uchun muhimdir. Shuningdek, shaxsni yaxshiroq tushunish va uni rivojlantirish uchun, yondashuvning turli xil jihatlarini inobatga olish kerak.

Mazkur dasturda o'quvchilarda agressiv xulq-atvorni oldini olishga qaratilgan profilaktik tadbirlarning samaradorligini aniqlash, ularning psixologik holatga ijobiy ta'sirini empirik jihatdan baholash va shunga asoslangan holda kompleks profilaktika uchun trening dasturi ishlab chiqish maqsad qilib olinadi. Mazkur trening dasturi individual, guruhviy va maktab darajasidagi psixoprofilaktik ishlarni qamrab olib, bolalarning emotsional-intellektual rivojlanishi, ijtimoiy moslashuv darajasi va kommunikativ malakalari bilan uzviy bog'liq holda shakllantiriladi.

Bundan tashqari, dastur ilgari o'rganilgan agressivlik ko'rsatkichlari, ularning psixologik sabab-oqibat aloqalari va

o'quvchilar bilan olib borilgan tashxisiy ishlar natijalari asosida tajriba-sinov ishlari tashkil etiladi. Sinov ishlarining samaradorligi ilmiy asoslangan psixologik mezonlar orqali baholanadi va taklif qilinayotgan profilaktik trening dasturining amaliy qiymati aniqlanadi.

Modelda agressivlikni keltirib chiqaruvchi asosiy omillar sifatida kichik maktab yoshiga xos rivojlanish xususiyatlari, frustratsion holatlar, ijtimoiy taqlid mexanizmlari hamda empativlikning yetarli darajada rivojlanmaganligi ajratib ko'rsatildi. Yoshga xos psixofiziologik va emotsional beqarorlik, impulsivlikning nisbatan yuqoriligi bolalarda agressiv reaksiyalarning tez namoyon bo'lishiga zamin yaratadi. Frustratsiya holatlari, ya'ni ehtiyoj va intilishlarning qondirilmaligi tajovuzkorlikning affektiv shakllarini kuchaytiruvchi omil sifatida baholandi. Ijtimoiy taqlid esa, ayniqsa oilada yoki ommaviy axborot vositalarida kuzatiladigan agressiv namunalarning bola xulqiga ko'chishida muhim mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Empatiyaning yetarlicha shakllanmaganligi esa boshqalar hissiyotlarini anglash va hisobga olish qobiliyatining sustligi bilan bog'liq holda nizoli vaziyatlarda destruktiv xulqni kuchaytiradi. Profilaktika modelining bosh maqsadi sifatida bolalarni o'z hissiyotlarini anglash, ifodalash va boshqarishga o'rgatish tamoyili belgilandi. Mazkur g'oya emotsional intellekt konsepsiyasiga mos holda, bolaning affektiv sohasini rivojlantirish orqali xulq-atvorni ijobiy tomonga yo'naltirish mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shu asosda profilaktika indikatorlari tizimi ishlab chiqildi bo'lib, u hissiyotlarni anglash, xulqni boshqarish, empatiya va ijtimoiy tafakkur, shuningdek nizolarni ijobiy hal qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Mazkur indikatorlar bolaning emotsional-shaxsiy va xulqiy rivojlanish darajasini kompleks baholash imkonini beradi.

Integrativ modelning markaziy qismi sifatida to'rtta asosiy modul ajratib ko'rsatildi: hissiy, boshqaruv, kommunikativ va maqsadli-normativ modullar. Hissiy modul bolalarda o'z emotsiyalarini tanish va nomlash, g'azabni konstruktiv ifodalash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, affektiv portlashlarning oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Boshqaruv moduli o'z-o'zini nazorat qilish, impulsiv reaksiyalarni jilovlash va kechiktirilgan javob berish strategiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kommunikativ modul dialog ko'nikmalari va nizolarni tinch yo'l bilan hal qilish usullarini o'zlashtirishni nazarda tutib, shaxslararo munosabatlarni optimallashtirishga yo'naltirilgan. Maqsadli-normativ modul esa maktab qoidalari, xulqning ijtimoiy me'yorlari va mas'uliyat hissini shakllantirish orqali bolaning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi. Modelning protsessual komponenti sifatida qo'llanilgan shakl va usullar o'yinlar va guruhviy vaziyatlar, guruhviy muhokamalar, ertak terapiyasi, art-terapiya, nizoli vaziyatlarni modellashtirish hamda rolli o'yinlar - bolaning yosh xususiyatlariga mos, emotsional jihatdan xavfsiz va yuqori motivatsion muhitni yaratishga yo'naltirilgan. Bu metodlar bolalarning ichki kechinmalarini bilvosita ifodalash, ijtimoiy rollarni sinab ko'rish va konstruktiv xulq strategiyalarini mustahkamlash imkonini beradi. Model samaradorligini baholash uchun xulqiy, emotsional-shaxsiy va ijtimoiy indikatorlar tizimi ishlab chiqildi. Xulqiy indikatorlar doirasida agressiv reaksiyalar va tengdoshlar bilan nizolar sonining kamayishi, prosotsial xulq shakllarining ortishi kuzatildi. Emotsional-shaxsiy indikatorlar o'z-o'zini nazorat qilishning kuchayishi, ichki keskinlikning pasayishi hamda xulqda ongli strategiyalarning ko'payishi bilan ifodalandi. Ijtimoiy indikatorlar esa bolalarning guruhdagi ijtimoiy maqomining yaxshilanishi, shaxslararo munosabatlar dinamikasining ijobiy tomonga o'zgarishi va sinfda sub'ektiv psixologik xavfsizlik hissining ortishi orqali namoyon bo'ldi.

"Agressiya - bu boshqa bir shaxsga qarshi qaratilgan, ya'ni jismoniy tahdid yoki bevosita zarar yetkazish orqali namoyon bo'ladigan, ongli ravishda amalga oshirilgan xatti-harakatdir. Bu harakatlar boshqa shaxsning genetik yaxlitligi yoki erkinligining buzilishiga olib keladi"[5].

1-jadval

Jinslar bo'yicha Ye.P. Ilyin, P.A. Kovalyevlarning "Agressiv xulq-atvor" so'rovnoma bo'yicha agressivlik darajasining o'zgarishi oldingi va keyingi statistik ko'rsatkichlari (Uilkokson mezoni asosida n=30)

Bilvosita og'zaki agressiya	Jins	N	Tadqiqotdan oldin	Tadqiqotdan keyin	W	P
	Qizlar	15	8,73	6,00	-2,342	0,019*
	O'g'il bolalar	15	9,27	7,03	-2,514	0,012*

Tadqiqotda 30 nafar kichik maktab yoshidagi o'quvchi (15 nafar qiz va 15 nafar o'g'il bola) ishtirok etdi. Ularga agressivlik darajasini aniqlash uchun Ye.P. Ilyin, P.A. Kovalyevlarning "Agressiv xulq-atvor" so'rovnoma qo'llanildi. Trening dasturidan oldin va keyin natijalar Uilkokson T-test yordamida tahlil qilindi, chunki bu test bir guruhning ikki holatdagi (pre-test/post-test) o'zgarishlarini aniqlash uchun mos hisoblanadi. Qizlarda ($W=-2,342$; $p<0,05$) natijasi agressivlik darajasining statistik jihatdan ishonchli pasayganini ko'rsatadi. O'g'il bolalarda esa ($W=-2,514$; $p<0,05$) bu ham agressivlik darajasida sezilarli ijobiy o'zgarish borligini bildiradi. Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, trening dasturi har ikkala jins vakillariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan bo'lib, agressiv xulq-atvorning pasayishiga olib kelganini ko'rishimiz mumkin.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda agressiv xulq-atvorning shakllanishida gender farqlarining internalizatsiyasi ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillari aniqlandi. Agressiv xulq-atvorning shakllanishida individual shaxsiy xususiyatlar, emotsional va ijtimoiy holatlarni farqlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganildi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda agressiv xulq-atvoridagi namoyishkorona va yashirin agressiyalarni kamaytirishga qaratilgan psixoprofilaktik model ishlab chiqildi. Maktab psixologlari uchun: agressiv bolalar bilan ishlashda yashirin agressiyani aniqlashga qaratilgan proyektiv metodikalar majburiy joriy etilsin. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun: sinfda "rad

etilgan" va "e'tiborsiz" o'quvchilar bilan individual pedagogik yondashuv tizimi ishlab chiqilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Фрейд З. «По ту сторону принципа удовольствия» // Психология бессознательного. – Москва: Просвещение, 1990. – С. 382–424.
- [2] Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – Москва: Прогресс, 1994. – 272 с.
- [3] Bandura A., Ross D., Ross S.A. Transmission of Aggression Through Imitation of Aggressive Models // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1961. – Vol. 63(3). – P. 575–582.
- [4] Бандура А. Теория социального научения. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.
- [5] Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – Санкт-Петербург: Питер, 1997. – 336 с.

